

מנחם בגין, תנועת החרות והמחאה המזרחית: המקרה של ואדי סאליב ולקחיו

אמיר גולדשטיין

רקע עד 1955

ההרצאה שלי תתמקד בשלהי שנות החמישים. אנסה להציג את יחסי הגומלין בין מנחם בגין כמנהיג פוליטי צעיר יחסית, ב-1958 הוא היה בן 45, לבין המזרחיים והמחאה המזרחית בשלב זה של מנהיגותו ואת השלכותיהם על הדרך הפוליטית שבגין גיבש לעצמו בשנים המאוחרות יותר. במובן מסוים אציג כאן מקרה של טראומה פוליטית ולאחר מכן את הלקחים שמנהיג תנועת החרות הפיק ממנה.

אני מבקש להקדים ולהדגיש כי לאורך שנות החמישים לא התקיימה תמיכה חד משמעית וקבועה של המצביעים המזרחיים ב'חרות'. הקשר ההדוק בין מנהיג תנועת החרות, גח"ל והליכוד לבין רבים מקרב הציבור המזרחי, כפי שאנו מכירים את היחס החם הזה משנות כהונתו של בגין כראש ממשלה ומהשנים שלאחר פרישתו ומותו – איננו מעיד בהכרח על תחילת הדרך. בשנים בהן מתמקד כנס זה התאפיין שיעור תמיכת המזרחיים בתנועת החרות בתנודתיות רבה.

בגין הרבה להתגאות בהזדמנויות שונות ביחס השוויוני שהתקיים באצ"ל תחת פיקודו למזרחיים והתפאר בשילוב המלא שלם בארגון. המחקר הסוציולוגי של שלמה רזניק על האצ"ל מאשר לפחות כי היה תהליך של גידול בשיעור הצעירים המזרחיים באצ"ל בשנות פיקודו של בגין, בעיקר בדרג השטח. למרות זאת, התברר עם הקמת המדינה כי תנועת החרות שצמחה מהאצ"ל מתקשה להשיג תמיכה פוליטית רחבת היקף בקרב הציבור הרחב בכלל, כך גם בקרב המזרחיים. כך בבחירות לאסיפה המכוננת ועוד יותר מכך, בבחירות לכנסת השנייה שנערכו שנתיים מאוחר יותר. אלה הוכיחו כי אחיזתה בקרב הציבור המזרחי, בתנאים שנוצרו עם הקמת המדינה, מוגבלת במיוחד. מערכת הבחירות הזו (קיץ 1951) הביאה את מנחם בגין ותנועת החרות לשפל עמוק. מספר המנדטים להם זכתה חרות ירד כמעט במחצית, מ-14 לשמונה. שיעור התמיכה בו זכתה חרות במעברות ובריכוזי העולים ששיעורם באוכלוסייה נסק בשנתיים שחלפו מאז הבחירות ל'אסיפה המכוננת' – היה זעום. יחיעם מתייחס לסוגיה בהרחבה בספרו 'הצעד הראשון' – אחת ההערכות מדברת על תמיכה של 2% בלבד ל'חרות' במעברות. 'חרות' ירדה גם בשכונות בהן התגוררו המזרחיים. רבים מהעולים המזרחיים ראו בממשלת מפא"י את מי שהעלתה אותם לארץ ישראל ובן-גוריון נתפס בעיני קבוצות גדולות מקרב העולים כיותר מאשר ראש ממשלה – כאב מייסד וכמנהיג הגדול שפרש את חסותו על העולים. הצלחתו של בן-גוריון ביצירת זהות בין המדינה לבין מנהיגותו ומפלגתו בעקבות הקמת המדינה וההישגים במלחמת העצמאות שנזקפו לזכותו, לצד השליטה האפקטיבית של המנגנון הממשלתי והמפא"ניקי במעברות, הבטיחו אחוזי תמיכה גבוהים במיוחד במפלגת השלטון בקרב העולים המזרחיים. מתברר שמנחם בגין התקשה, בשלב זה, לזכות בתמיכת ובהערצת רוב מוחלט של המזרחיים.

עם הקמת המדינה הגדיר בן גוריון את מקומה של תנועת החרות מחוץ למחנה הממלכתי הלגיטימי ('בלי חרות ומק"י'). למהלך הדה-לגיטימציה של בן-גוריון הייתה השפעה מיידית לא רק על אי-שיתופה של תנועת החרות במשא ומתן הקואליציוני אלא גם על אי-הקצאת כל תפקידי ארגון וביצוע, שלא לומר תפקידי ניהול, במחנות העולים ובמעברות. בשעה שרוב המפלגות הציוניות זכו באחוז מסוים ממשרות הטיפול בעולים, על פי מפתח מפלגתי, ורכשו כך כלי אפקטיבי ליצירת תלות של העולים בפקידי שמינו, נדחקה תנועת החרות אל מחוץ למשחק ולא הייתה מסוגלת לתרגם את הסיוע בקליטה לדיבידנדים

מנחם בגין, תנועת החרות והמחאה המזרחית: המקרה של ואדי סאליב ולקחיו

אמיר גולדשטיין

פוליטיים.¹ והנה, דווקא הגדרתה של תנועת החרות 'מחוץ למחנה' ודחיקתה אל מחוץ לממסד הקולט את עולי שנות החמישים סייעה לה לזכות בתמיכת העולים המזרחים בחלוף השנים. בבחירות לכנסת השלישית, החלה להסתמן מגמה חדשה בפוליטיקה הישראלית עליה הצביע יחיעם כשתנועת החרות היתה למוקד משיכה מרכזי עבור העולים המזרחיים.²

כאשר חלק לא מבוטל מהעולים צבר שנות ותק במדינת ישראל הצעירה והוסרו חלק מכבלי הממסד הקולט, החל תהליך של התנקזות מחאת העולים המזרחיים על תנאי קליטתם, לתמיכה הולכת וגוברת לתנועת החרות. ואכן, בבחירות 1955 זכתה תנועת החרות להישג מרשים כשהגדילה את מספר חברי הכנסת שלה כמעט פי שניים – משמונה ל-15. הנתונים שעמדו לנגד עיניהם של ראשי מפא"י מזה ותנועת החרות מזה, היו חד-משמעיים: תנועת החרות הגדילה בצורה משמעותית את כוחה באזורים שבהם גרו העולים המזרחים – במעברות, בשכונות אליהן עברו יוצאי המעברות ובשכונות המזרחיות הוותיקות.³ בה בעת הייתה עליית כוחה בשכונות הוותיקות יותר – שולית. רוב העולים המזרחים תמכו עדיין במפא"י, אולם התרחשה ירידה ברורה בשיעור התמיכה בה במעברות.

גורמי החיבור בין מנחם בגין למזרחיים

אני מבקש להדגיש כי אין לראות בציבור המזרחי בישראל בשנות החמישים או בכל שלב אחר, קבוצה בעלת השקפות אחידות. ניתן כמובן ללמוד זאת גם מהתפלגות קולות המזרחים במערכות הבחירות השונות. למרות זאת, אפשר לזהות תהליך של התהדקות הברית בין רבים בקרב המזרחים לבין בגין ותנועת החרות. **מה היו הגורמים שעמדו ביסוד תהליך זה?**

נראה כי שני גורמים יסודיים עמדו בבסיס החיבור המתחזק והולך בין מנחם בגין לבין חלק גדול יותר ויותר של המזרחיים בישראל.

הגורם הראשון היה התנקזותה של מחאת העולים המזרחים כנגד מפא"י על חבלי הקליטה. התסכול ההולך וגובר מהימשכותם של קשיי הקליטה ומהפער הכלכלי-חברתי הנדמה כנמשך לאין קץ, הגדיל את שיעור המזרחים שחיפשו כתובת פוליטית אלטרנטיבית למפא"י. כיוון שרוב המפלגות קיימו קשר פוליטי ושותפות קואליציונית מזדמנת עם מפא"י, התחזקה מגמת ההתנקזות אל מפלגת האופוזיציה הראשית, תנועת החרות. כך נוצר חיבור אפקטיבי בין תחושת הקיפוח, העלבון והכעס על הממסד, שהלכו והצטברו בקרב העולים המזרחים, לבין תחושת ההדרה והדחיקה של יוצאי האצ"ל ולח"י ממרכז החברה ומהזיכרון הקיבוצי הרשמי שעוצב בישראל הצעירה.⁴ (ברית מודרים).

הגורם השני שסייע להתגבשות הברית בין מנחם בגין ותנועת החרות לבין רבים מקרב הציבור המזרחי הוא הנרטיב הימני המסורתי שביטא בגין. מנחם בגין ניתב את הימין הרביזיוניסטי הרחק מתפיסתו החילונית האדוקה של 'מורו ורבו', זאב ז'בוטינסקי. בגין גיבש קו רעיוני המשלב בין לאומיות לבין מסורתיות ומכבד את הדת על ערכיה, מוסדותיה וסמליה. הנרטיב של בגין היה שזור במושגים וברעיונות

¹ שלומי רזניק, 'תמורות ביחס תנועת החרות לקליטת העלייה הגדולה'.

² יונתן שפירא **מצא** במחקרו כי החל בבחירות לכנסת השלישית היו המזרחים לרוב בקרב מצביעי חרות, למרות שרק רבע מהם תמכו במפלגתו של בגין. שפירא, **לשלטון בחרתנו**, עמ' 178.

³ משה ליסק טוען כי תנועת החרות זכתה בתשעה אחוזי מצביעים בלבד במעברות בבחירות 1955. משה ליסק, **העלייה הגדולה בשנות החמישים: כישלוננו של כור ההיתוך**.

⁴ שפירא, **לשלטון בחרתנו**, עמ' 14, 129 ואילך; אריה נאור, 'ניצחון המיעוט הנרדף', **פנים**, חוב' 4 (1998), עמ' 67.

מנחם בגין, תנועת החרות והמחאה המזרחית: המקרה של ואדי סאליב ולקחיו

אמיר גולדשטיין

שהיו קרובים יותר לתפיסה התרבותית הלאומית של קבוצות מזרחיות רבות⁵ שעבורן הייתה הדת יסוד הזהות העצמית הבסיסי. תפיסות מסורתיות כמו נאמנות לעולם ההורים, לדורות הקודמים, כבוד למסורת שאיננו מתורגם בהכרח להקפדה על כלל המצוות, נאמנות למצוות סמליות שנתפסות כחלק מאושיות היהדות - הלמו בדרך כלל את הנרטיב הבגיני וחיזקו את הזיקה בין המזרחים לבין מנהיג האופוזיציה. הן בגין והן רבים מהמזרחיים סירבו לקבל את האבחנה הדיכוטומית בין דתי לחילוני ובין לאום ודת. נקשר לכאן מימד נוסף עליו הצביע א"ב יהושע במסתו 'סליחה':

[...] **אם הייתי צריך להגדיר במשפט אחד את סוד קסמו של מנחם בגין לגבי יוצאי עדות המזרח, הייתי אומר: סוד קסמו נעוץ בכך שהוא לא תבע מהם להשתנות, שהוא קיבל אותם כמו שהם. ביסודה, תנועת העבודה נשאה ברוח האידיאולוגיה המסורתית של השמאל את דגל השינוי. היא גם האמינה שהשינוי אפשרי והוא מקדם את האדם.**⁶

'היהודי החדש' שביקש בגין לעצב לא כלל, אם כן, דרישה לשינוי תרבותי טוטלי, או תביעה להתנתקות מן העבר היהודי הגלוי ומסמלי המסורת. בגין קיבל את המזרחים, כיבד את תרבותם ולא ביקש מהם להתכחש לזהותם הדתית המסורתית, ומכאן שהרטוריקה שלו הייתה זרה פחות, לא איימה עליהם כפי שעשתה תפיסת כור ההיתוך הציונית סוציאליסטית. מנהיג 'חרות' יכול היה לטעון נגד ההתנשאות המפא"ניקית ולזכות ביתרון פוליטי לא מבוטל. כך כללה המזרחיות בישראל, עם השנים, הסתייגות מן השמאל שאינו רק אשם בקשיי הקליטה ובפער הכלכלי-חברתי, אלא גם מאיים על הזהות המסורתית המזרחית וגברה התמיכה בבגין וב'חרות'.

מערכת הבחירות לכנסת הרביעית- וואדי סאליב

התמיכה הגוברת של רבים מהמזרחיים במנחם בגין ובתנועת החרות הטרידה, במחצית השניה של שנות החמישים, את מנוחתו של ראש הממשלה, דוד בן-גוריון. כך לדוגמה, בפגישה שקיים עם מנהיגי אחדות העבודה יגאל אלון וישראל גלילי בסתיו 1957 הוא התייחס לסוגיה: **'בארץ שני גורמים המסייעים לדמגוגיה של חירות. סיסמאות פטרוטיות של ירושלים העתיקה ושלמות הארץ וציבור פרימיטיבי שאפשר בנקל להסיתו נגד הוותיקים'**.⁷ שנה וחצי מאוחר יותר, בראשית מערכת הבחירות לכנסת הרביעית, כתב ראש הממשלה ביומנו: **'הסכנה היא בכמה עדות המזרח – [...] האלמנט הפרימיטיבי ניתן בקלות גם לדמגוגיה פוליטית וסוציאלית. שנאתם לערבים גדולה, והמילול על כיבוש הגבולות ההיסטוריים שובה לבם. אין לעדות מנהיגים בעלי השכלה ותרבות במידה מספיקה, והפעולה בתוכם תהיה קשה'**.⁸ בן-גוריון מנה ביומנו את השכונות בהן קיים רוב מזרחי בתל-אביב, כינה אותן 'מבצרי חירות', וייחס חשיבות רבה למאבק על לב המזרחיים בין מפא"י ל'חרות', שהכרעתו תסומל בתוצאות הבחירות בשכונות אלה. ראש הממשלה הגיע לאסיפת הבחירות בכפר שלם ובשכונות דומות עם משה דיין במטרה להפעיל את הכאריזמה הביטחונית שניזונה מההצלחה הצבאית הישראלית במבצע סיני ולנטרל באמצעותה את זעם המזרחיים על קשיי הקליטה.

⁵ ליסק, העלייה הגדולה, עמ' 124.

⁶ א"ב יהושע, 'סליחה', אלפיים, קובץ 16 (1998), עמ' 184.

⁷ יומן בן-גוריון, 7.10.1957, אב"ג.

⁸ שם, 21.5.1959. לתכ"כ, 15.9.1959, שם.

מנחם בגין, תנועת החרות והמחאה המזרחית: המקרה של ואדי סאליב ולקחיו

אמיר גולדשטיין

למערכת הבחירות לכנסת הרביעית הגיעו ראשי 'חרות' מלאי אופטימיות. מעודדת מהכפלת כוחה של המפלגה ב-1955 בחרה 'חרות' בסיסמאות היומרתיות 'מאופוזיציה לשלטון' ו'אלוהים לשלטון' בחרתנו'. תקוותו של בגין היתה להגדיל שוב בצורה משמעותית את כוחו מצד אחד באמצעות המשך הגידול בתמיכת הציבור המזרחי ומצד שני על חשבונם של הציונים הכלליים שנמצאו בעיצומה של פשיטת רגל פוליטית. בגין קיווה שבחרי המעמד הבינוני שבעבר בחרו בציונים הכלליים יעבירו את אף הם תמיכתם לתנועת החרות.

ב-9 יולי 1959 הפכה הסוגיה העדתית לסוגיה מרכזית במערכת הבחירות כשמחאת תושבי ואדי סאליב בחיפה, בעקבות פציעתו של תושב השכונה מירי שוטרם, הביאה להתלקחות שהפכה לנקודת ציון בתולדות המחאה המזרחית במדינת ישראל. התפתחו סדרה של הפגנות מחאה אלימות שנמשכו ימים מספר בחיפה, ובעקבותיהם נוצר גל של מחאה בריכוזים מזרחיים נוספים, כמו מגדל העמק ובאר שבע. במהלך ההפגנות בחיפה שהונהגו על-ידי דוד בן-הרוש, נהרסו מועדוני מפא"י והסתדרות ונשמעו האשמות נגד המשטרה הממהרת להשתמש בנשק נגד יהודים, בשעה שהממשלה מוכרת נשק לגרמניה.⁹ תכנים אלה יצרו פוטנציאל לזיהוי המהומות עם תנועת החרות.

מחאת ואדי סליב הציבה בפני מנחם בגין דילמה חדשה. כיצד עליו ועל מפלגתו להתייחס למחאת המזרחיים? בגין לא מיהר להצטרף למחאה העדתית הוא החליט לדחות אסיפת בחירות שתכנן לקיים בואדי סאליב עקב חשש מהימשכות האירועים הסוערים בשכונה.¹⁰ אולם לא חלפו ימים ספורים ומנהיג חרות הפך את כישלון קליטת העולים לנושא המרכזי של מערכת הבחירות התנועתית. בגין הקפיד במהלך אסיפותיו ברחבי הארץ להעביר מסר מרגיע לציבור בכל הקשור להתייחסות למשטרה: "לא זו הדרך. הדרך איננה הרמת יד, אלא הורדת הפתק לשינוי שכולנו רוצים בו".¹¹ אולם, בו בזמן, ניסה לנתב את המחאה החריפה לעבר 'המשטר'. חרות התייצבה מראשית יולי 1959 לצדם של המוחים נגד קיפוח הממסד. העובדה שהאירועים פרצו ב'חיפה האדומה' – מעוזה של תנועת העבודה – הגבירה את הזדהות מנהיגי חרות עם המחאה.

אחד המוטיבים המרכזיים שבהם השתמש מנחם בגין בנאומיו בעיירות הפיתוח ובשכונות הפריפריאליות היה הצבעה על כישלונה של ממשלת מפא"י בטיפול בקליטת העלייה ההמונית. מנהיג חרות האשים את מפלגת השלטון כי היא מקיימת משטר כלכלי בזבזני ומעניקה הטבות למפעלי ההסתדרות ולקיבוצים. במהלך נאומו נהג בגין לפנות אל הקהל וסיפר על הסכום העצום שגייסה הממשלה מיהדות התפוצות במטרה לסייע לקליטת העלייה ההמונית. הוא הציג בפני הקהל חישוב המראה כי עבור כל עולה חדש קיבלה מדינת ישראל סכום של אלפי לירות, ופנה אל שומעיו בשאלה: 'האם מישהו מהעולים החדשים בקהל קיבל מהממשלה סכום עצום זה?' כך עשה בגין לדוגמא בנאום שנשא בסוף יוני במגדל העמק, עוד לפני התפרצות המחאה בחיפה. משנענה בשלילה הפליג בגין בהאשמת מפא"י וממסדה בשחיתות.

ככל שחלף הזמן וכתגובה להיענות הקהל שהשתתף באסיפות הבחירות של תנועת החרות, היה נדמה שמנחם בגין נסחף אל תוך הרטוריקה שלו. הוא השחז את נאומו נגד מפא"י, גם בהקשר של כישלון קליטת העלייה הגדולה, ושילהב את קהל שומעיו. בגין הקדיש אף הוא זמן ומאמץ ניכר בביקורים בשכונות

⁹ יפעת וייס, ואדי סאליב: הנוכח הנפקד, תל-אביב 2007, עמ' 9-15.

¹⁰ 'נדהתה אסיפת תנועת החרות בואדי סליב', חרות, 14.7.1959.

¹¹ שם, עמ' 2796.

מנחם בגין, תנועת החרות והמחאה המזרחית: המקרה של ואדי סאליב ולקחיו

אמיר גולדשטיין

העוני ובריכוזי המזרחים. שכונת כפר שלם היתה גם מבחינת ראשי 'חרות' – מיקרוקוסמוס של ההתמודדות בין מפא"י ל'חרות' על לב הבוחרים המזרחיים. 'חרות' עשתה מאמץ להעביר בשכונות מסר ברור שהניצחון – מאופוזיציה לשלטון – או לפחות גידול משמעותי בכוחה של המפלגה – כבר מובטח. יומיים לפני הבחירות הקדימו אנשי 'חרות' והקימו בכפר שלם 'שער ניצחון' למפלגתם. מול התמיכה העממית בראש הממשלה וברמטכ"ל לשעבר, גיבורי מלחמת סיני, חיפשה הנהגת חרות מהלך תעמולתי, אשר יטה את כף תמיכת הבוחרים בכלל והמזרחים בפרט לטובת מפלגת האופוזיציה. יומיים לפני הבחירות, ב-2 בנובמבר 1959, ערך בגין 'מסע ניצחון' בשכונות תל-אביב. הוא נסע במכונית 'קדילק' פתוחה כשלפניו נסעו כעשרים אופנועים. קבוצות של חברי 'חרות' שפוזרו מראש בקהל פרצו בקריאות 'בגין לשטון' ו'פנו דרך לבגין, ראש ממשלת ישראל'. מנהיגי תנועת החרות קיוו ש'מסע הניצחון' ברחבי תל-אביב יתפס כמפגן כוח ויגביר את אמון הבוחרים בהצלחתה הקרובה של חרות בבחירות ויסיר את הפחד ממפא"י. בן-גוריון התייחס לכוונה זו וכתב בעקבות האירוע ביומנו על תנועת החרות משפט ידוע: 'קיום מפלגה בישראל היא כתם שחור על הדמוקרטיה הישראלית. התנוונות זו ניזונה מהנחשלות של כמה עדות ישראל'.¹²

אולם ההקצנה בתעמולת הבחירות של תנועת החרות נפלה לידי מפא"י כפרי בשל. מאז אירועי ואדי סאליב של בגין כוונה מערכת ההסברה של מפא"י לנצל בצורה אפקטיבית את המחאה העדתית המתפרצת דווקא כנגד בגין ותנועתו. מפא"י ביקשה להרתיע את מצביעי המעמד הבינוני מפני התחזקות בגין ו'חרות' בטענה כי הם המלבים את המהומות העדתיות המסכנות את היציבות בחברה הישראלית. כך לדוגמא, לוי אשכול האשים בישיבת הממשלה לאחר מחאת ואדי סליב את תנועת החרות כאחראית למחאה המזרחית המתפשטת: '...זוהי עבודתו של בגין, שהיא מביאה ומוכרחה להביא להתפרעות, לזריקת אבנים למשרדי הסוכנות היהודית'.¹³ ועדת החקירה הממשלתית שחקרה את אירועי ואדי סאליב שללה אמנם את ההאשמות בדבר מעורבות מפלגתית בהתססת המהומות.¹⁴ אבל פעולות כמו הקמת שער הניצחון בכפר שלם ובעיקר 'מסע הקדילק והאופנועים' שירתו כאמור את אסטרטגיית התעמולה של מפא"י. זאת פנתה אל הקבוצה הרחבה והמגוונת של בני המעמד הבינוני, והציגה את מפלגת השלטון כיחידה המסוגלת לנטרל את הפוטנציאל ההרסני של המהומות לסדר החברתי ואת חרות כתנועה קיצונית וכחסרת אחריות לאומית המנסה להיבנות מהתסיסה העדתית.¹⁵ בן-גוריון הבין כי המהלך האפקטיבי ביותר מבחינה פוליטית הוא דחיקת בגין לשולי המערכת הפוליטית. הוא העלה את רמת התבטאויותיו החדות נגד בגין וכינה אותו בכנס פעילי מפא"י 'מוקיון'.¹⁶ בגין הוצג על ידי דוברי מפא"י כמי שמחולל היסטריה בראש חוצות, פונה 'למרי-נפש ולמוגבלי-שכל, לתלושים ולטירונים', 'כשעדת נערו-משרתיו קוראים לו "חי"'.¹⁷

תוצאות הבחירות ולקחן

¹² יומן בן-גוריון, 3.11.1959, אב"ג. המשך דבריו של בן-גוריון באותו קטע יומן חסוי.

¹³ פרוטוקול ישיבת הממשלה, 21.7.1959, גנוך המדינה (להלן: ג"מ), עמ' 46, 51.

¹⁴ פרוטוקול ישיבת הממשלה, 23.8.1959, גנוך המדינה.

¹⁵ ויץ, מאצ"ל לגח"ל, עמ' 247.

¹⁶ מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, תל-אביב תשל"ז, כרך ג, עמ' 1406.

¹⁷ יונה יגול, 'הקרב האחרון של חרות', הפועל הצעיר, 28.7.1959.

מנחם בגין, תנועת החרות והמחאה המזרחית: המקרה של ואדי סאליב ולקחיו

אמיר גולדשטיין

כשפורסמו תוצאות הבחירות לכנסת הרביעית התברר שכבות הביניים נרתעו מהקו הקיצוני בו נקט מנחם בגין ומהאיום לסדר החברתי שטמון בקשר בין תנועת החרות לבין המחאה המזרחית. מאמרי מערכות העיתונים הצביעו על אחריותו של בגין לתוצאות המאכזבות של הבחירות מבחינת 'חרות': כך לדוגמא, נכתב במעריב: 'חרות, ובראשם מנהיג התנועה מנחם בגין, רכבו על גלי פסיכוזא – ובסופו של דבר נפלו לה קורבן [...]'. דומה, כי מר בגין, לא פחות משהוא יודע להלהיב ולשכר המונים – הוא מתלהב ומשתכר מהם!¹⁸ שנת 1959 הייתה שנת השיא בכל הקשור להגמוניה של מפא"י ועוצמתה הפוליטית הוכחה מעל לכל ספק. האופטימיות מרקיעת השחקים של בגין, ערב הבחירות, התבררה כחסרת אחיזה במציאות. מפא"י עלתה מארבעים מנדטים ל-47, בעוד שהתמיכה ב'חרות' עלתה בפחות מאחוז – הרחק הרחק מהציפיות היומרותיות של בגין ושותפיו להכפלה נוספת בכוחה של המפלגה.¹⁹

העובדה המפתיעה ביותר היא שגם בשכונות דרום-תל-אביב, שהיוו יעד מובהק לדפוס התעמולתי של חרות, לא נחלה התנועה הצלחה. בן גוריון שעכב כאמור בדריכות אחר הקרב על הבכורה בשכונות המזרחיים, קיבל בהקלה ובשמחה את תוצאות הקלפיות מהשכונות השונות, כתב ביומנו: 'יוצא כי ברוב שכונות העוני עלינו לעומת כנסת ג', וחרות ירדה'.²⁰ מפא"י ארגנה מסיבת ניצחון דווקא בכפר שלם, כחודש לאחר הבחירות, וראש הממשלה שיתף את יומנו: 'התלהבות עצומה. שוב הרגשתי: יהודים פרימיטיביים וחמים ואמרו לי שכאן קיבלתי 40%, וחרות 25%, לכנסת השלישית קיבלנו שנינו 28% כל אחד, באופן שחרות ירדה ואנו עלינו. הוא הדין בשאר השכונות'.²¹

מתוצאות הבחירות התברר כי לא רק שהזיקה בין תנועת החרות למחאה העדתית פגעה בה בקרב שכבות הביניים, אלא שגם בקרב קבוצות הבוחרים המזרחיים נרתעו רבים מהרטוריקה החריפה נגד ממשלת מפא"י ושיעור התמיכה בתנועת החרות בשכונות המזרחיות ירד, בניגוד לציפיותיו של בגין ולחששותיו של יריביו.

תוצאות הבחירות לכנסת הרביעית התקבלו בתנועת החרות באכזבה גדולה. בגין שקל להתפטר מראשות התנועה, כתוצאה מהביקורת החריפה שנמתחה עליו מבית ומחוץ. קיימות עדויות לשקיעה של בגין באחד מאותם משברים אישיים-פוליטיים שפקדו אותו לאורך השנים. גדולתו של מנחם בגין כמנהיג היא ביכולתו לנצל את המשברים, ללמוד מהם ולהפיק לקחים להמשך בניית דרכו הפוליטית. אני סבור שבגין הפיק שלושה לקחים מרכזיים מאירועי מערכת הבחירות לכנסת הרביעית ומחאת ואדי סליב בתוכן:

הלקח הראשון היה לפתח אסטרטגיה פוליטית של מתינות, חתירה אל המרכז, במטרה להציב את תנועת החרות על הספקטרום הפוליטי במקום מרכזי ולא שולי – כך נסללה הדרך לגח"ל.

הלקח השני היה להגביר את השתלבות המזרחיים בתנועת החרות בין היתר באמצעות הקמת סיעת תכלת לבן בהסתדרות שחוללה שינוי דמוגרפי של ממש בתנועת החרות.

הלקח השלישי היה קשור במחאה המזרחית. בגין נשמר ממנה כמו מאש. שנים ארוכות נמנע בגין מלהיסחף להתבטאויות חריפות נגד הממסד ולהתרפק על הערצת ההמונים. נראה כי רוב שנות הקריירה הפוליטית שלו, לא חזר מנהיג חרות לרכוב על הגל העדתי. הדוגמא המובהקת מופיעה בראשית שנות

¹⁸ יהושע גלבוע, 'חירות: עלייה שהיא ירידה', מעריב, 10.11.1959. מאמר המערכת של הארץ ביטא פרשנות דומה. 'מיום ליום: מפא"י עשתה חיל בבחירות לכנסת ולרשויות המקומיות', הארץ, 5.11.1959.

¹⁹ חרות עלתה מ-12.6 אחוז ל-13.4 אחוז, אך הרוויחה מנדט נוסף בזכות עודפי הקולות.

²⁰ שם, 15.1.1960.

²¹ שם, 18.12.1959.

מנחם בגין, תנועת החרות והמחאה המזרחית: המקרה של ואדי סאליב ולקחי

אמיר גולדשטיין

השבעים כאשר מחאת הפנתרים השחורים העמידה את בגין בפני דילמה דומה כיצד לפעול. אולם הדרך הארוכה שעשה **מאז ימי ואדי סאליב** והלקח שלמד בשנות האופוזיציה הארוכות כיוונו אותו להימנע מלחזור על המשגים שביצע בראשית דרכו כמנהיג פוליטי. בגין הדף בנחישות כל ניסיון של חוגים בתוך 'חרות' להתייצב ולו באופן חלקי מאחורי המחאה המזרחית שהושמעה על-ידי ראשי 'הפנתרים'. זכר הדימוי האלים שדבק בו לאורך העשור הראשון לקיום מדינת ישראל ובמידה מסוימת גם במהלך אירועי ואדי סאליב, סייע להכריע לטובת דפוס פעולה מתון המקפיד על מרחק ברור מן המחאה המזרחית של ראשית שנות השבעים.

שנות החמישים היו שנים של ניסוי ותעייה עבור בגין כמנהיג פוליטי צעיר יחסית בתחומים שונים, כך גם בשאלת היחס למחאה המזרחית. בגין הבין שככל שיתמקם קרוב יותר ממרכז המפה הפוליטית וימנע מליצור זיהוי בין מפלגתו לבין המחאה המזרחית הרדיקלית יוכל להפוך לכתובת הטבעית עבור ציבור גדל והולך של מזרחיים בדרך של שילוב בין מחאה ואלטרנטיבה להזדהות והשתלבות.²² בגין לא חדל להיות פולמוסן פוליטי אך הוא נמנע עד ל-1981 מלהיסחף להתבטאויות עדתיות קיצוניות. מנהיג תנועת החרות העדיף לבנות את תחושת הלכידות והשייכות של המזרחים; עם רבים מהם יצר ברית של מודרים מול הממסד הפועלי, שאת מוסדותיו (הסתדרות, קיבוצים)²³ האשים בהתנשאות, בשעה שהוא העניק לתומכיו תחושת ערך, קבלה ולגיטימציה. כך, כבר ב-1973, השיג הליכוד לראשונה רוב מקרב המצביעים המזרחיים וארבע שנים מאוחר יותר הגיע 'המהפך' הפוליטי – או אם נשתמש במינוח של שטרית – הגיע 'מרד הקלפיות'.

²² שטרית, פוליטיקה מזרחית, עמ' 273.

²³ ראו, למשל, 'בכנס יסוד של סיעת חרות בהסתדרות: התקפה חריפה על ערכי ההסתדרות והתנועה הקיבוצית', למרחב, 16.3.1964.